

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ՀՍ.ՄԵՆՍ, ՀՍ.ՄԵՆՍՈՒԿԱՆ

(Փիլ. ֆն. է. եւ սեւական, Խոր. Գ. 65. Պիս. Նար. Կուս. երգն. Մսր. Ոսկեփոր, Տօնակ.)

Համեւս բառը կը յիշէ Խորենացին (Գ. 65), եւ Փիլոնի թարգմանիչը ֆահմաւայութեան է. ճառին մէջ: Պիտոյից զիրքը, ինչպէս նաեւ Նարեկացին իր կուսութեան գրք-աւածքին, Երզնկացին՝ իր Մատթէոսի մեկնութեան առթիւ կը յիշատակեն. իսկ Ոսկեփորը ունի հետեւեալ խօսքը «Հոգին սուրբ ասի եւ համեւս, անհոգ». Տօնական կամ Տօնակասնաւ գրքի սա խօսքը աչքառու է. «քսմանի տօնիկականն ի համեւսական, ի պատշաճական, ի տեսական: Համեւսականն է արգիլուղ զրոս վեհագունին»:

Համեւս կամ համեւսական բառը շատ հին է եւ գործածուած է Ավետայի մէջ (Ձ. 2. 5-12) և ունի տարբեր նշանակութիւն քան ինչ որ վերոյիշեալ մեր մատենագիրները կիրարկած են իրենց երկերուն մէջ: Դենիմագղեղ հետեւեալ կերպով կը մեկնէ Համեւսական բառը. Համեւսականն այն կայանն է ուր յետ մահու կը խմբուին հոգիները անոնց՝ որոնց բարի գործերը չար գործերէն առաւելութիւն չունին, համա-հաւասար են. այսպէս նաեւ այն մազդէականը որ չար գործերու տիրացած ու մե-

մամբ արաբերէն շիր (شر = երգ. ֆերուած) բառէն կ'ածանցեն զայն, բայց այդ պարագային՝ օտախն ձեւը շիրական պէտք էր ըլլար եւ ոչ շարական (հմմտ. Յովնան Մովսիկոնեանի ընթերցումին վերջին մասը): Ոմանք ալ հայեցի ձեւ մը կ'ուզեն Տայ բառին մեկնելով զայն իբրեւ շարական, որմէ եւ զիրեն ալ շարականոց? Կոչուած. եւ կամ շար, շարիկ հայերէն բառերը՝ արձակ ոնով գրուածներ շարադրիկ հասկնալով: Կան նաեւ ուրիշներ որ աւելի բարբառիկ ծագում մը կ'ենթադրեն Շարականը մերձեցնելով Sarracenus (Սարակինոս) անունին, զոր լատիներէ կուսային միջին դարու արաբներուն՝ արեւելից? ճեմակութեամբ, եւ շարգի (արեւելեան երգ) բառն ալ նոյնին մէկ ծագող ձեւը նկատելով: Այս բախտացի ստուգաբանութիւններէն թերեւս հաւանագոյնը համառօտի շիրէն (հայերէն շէր) կամ աւելի նիւղ նոյն բառին شر Գերբող ձեւէն ամանցումը, որով շարականը «ֆերողական» գրուածներու նշանակութիւնը կ'ընայ արդարացնել:

զաւոր ճանչցուած է, բայց արիւնակցական ամուսնութիւն կնքած ըլլալուն համար (*), եթէ զժողոջ արժանի իսկ ըլլայ՝ անոր հոգին կը հիւրընկալուի Համեւսականին մէջ. այս բացատրականը կը քաղենք Դենիմագղեղի արարողական մէկ գիրքէն՝ Shâyast la-Shâyast էն. որով հասկնալի կը զառնայ թէ, ըստ նոյն կրօնից, Համեւսական ըսուածը ո'չ զժողոջն է մեղաւորաց, եւ ո'չ արքայութիւնն արդարաց, այլ կայքը կամ կայանը հոգւոց այն մեռնող անձերուն որոնց մեղաց գործերը բարի կամ առաքինի գործերուն հաւասար են, ինչպէս նաեւ անոնց որ մեղաւոր ըլլալով՝ կատարած են արիւնակցական ամուսնութիւններ: Shâyast la-Shâyast ի տեղգ. թարգմանութեան մեկնիչը Համեւսականին նշանակութեան մասին կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Ardâ-Virâf գիրքը կ'ըսէ թէ (տե՛ս Ավետայ, Ձ. 2, 5-12) մեռնողներուն մէջ տեսնուած են մարդեր՝ որոնց հոգիները կը մնան միւսնոյն կայանին մէջ, եւ թէ տեղեկութիւն տեսնուած է որ նոյն տեղը կը կոչուի Համեւսական («մշտնջենական կայան») և հոգիները կը մնան նոյն տեղը մինչ յարութիւն մուկուց. եւ ասոնք են այն մարդոց հոգիները որոնց բարի գործերը և մեղքերը հաւասար են»: Այսպէս պէտք է խօսիլ մահանացունքուն, քրտի գործերուն համար ազահութեամբ եւ բռնութեամբ մի՛ վարուիք. արքայութեան համար մեղքէն առաւելագոյն առաքինի գործեր պէտք է ունենալ. եթէ մեղքերը աւելի են զժողոջի արժանաւոր կ'ըլլան, իսկ եթէ երկուքը համահաւասար են Համեւսականին մէջ կը մնան, մինչև յարութեան կեանքը»: Այդ հոգիներուն պատիժը, մթնոլորտի փոփոխութեան համաձայն, կ'ըլլայ պաղ կամ տաք, և ուրիշ պատիժի չեն ենթարկուիր»:

Պահլաւերէնէ փոխ տեսնուած Համեւսական բառը կորուսած է իր նախնական նշանակութիւնը եւ գոյութիւն ունի հայ լեզուին մէջ իր պարզ նշանակութեամբ. այս առթիւ պէտք է զիտել թէ հանգերձեալ կեանքի վերաբերութեամբ հայ լեզուն ունի ուրիշ փոխառութիւններ ալ որոնք կը պահեն իրենց իսկական նշանա-

(*) Տե՛ս խոսքաւոր բառի մասին մեր տուած լուսաբանութիւնը (Սիոն, 1932, Մատ, էջ 85-88):

կութիւնը. այսպէս անոյշք բառը Արխայութիւն իմաստով, ըստ ստուգաբանութեան, այդ բառը ձեւացած է զենա ան բացասական մասնիկով և առ'շահէն որմէ հետեւաբար անառչան որ ամփոփուած է «անոյշք»-ով՝ անասականութիւն, անմահութիւն, անեղծութիւն իմաստով. հետեւեալ վկայութիւնները պարզօրէն կը յայտնեն Անոյշք բառին Արխայութիւն իմաստը. «Յանուշից, եւ ի բողմերան կենացն տարապիր գտանէր» (Եւս. քր. Ա.). «մի թերին յանոյշս, եւ միւս թերին ի դոխս» (Եզնիկ), աւելի ցոլացուցիչ է Եզնիկին խօսքը. Նոյն արմատն է որ կը տեսնուի պարսկերէն Անուշիրուան կամ Նեշիրուանի և մեր Անուշաւանի հետ որուն պահլաւիկ ձեւն է անուշալ-բուրան կամ «բուզան», որ է անմահ ոգի»: Յաճախ պատում գրոց մէջ ալ որ սովորաբար Լուսաւորչի կ'ընծայուի, արքայութեան վայելքն ստէպ կը կոչուին Անուշակ փառք, Անուշակ վայելք. և այլն:

Հիթանոսական հաւատքէ մնացած եւ պահլաւերէնէ փոխ առնուած բառ մ'է նաեւ Տուգախ կամ Տիւգիխ բառը, դոխիք նշանակութեամբ, որուն Տխուր անունը եւս տրուած է, և ըստ Տարմաթէթէրի, dushah = չար աշխարհը կը նշանակէ:

Ուրեմն, հայ լեզուին այս երեք բառերը որոնք են Համեսական, Անոյշք և Դոխիք պահլաւէն փոխանցուած են հայերէնի մէջ, վերջին երկուքը Քրիստոնէութեան մէջ կը պահեն իրենց կրօնական նշանակութիւնը. իսկ առաջինը՝ ինչպէս ըսինք, հայ լեզուին մէջ կը պահէ բառագիտութիւնը իսկ իր նախնական նշանակութիւնը կորուսած է, թերեւս անոր զրազաշտական իմաստին խոտելիութեանը համար, քրիստոնէական բմբռնումով:

Քանի որ հանդերձեալ կեանքի շուրջ կը զառնայ վերոգրեալ մեր փոխանեալ հայեցի բառերուն իմաստը, հարկ կ'ըլլայ որ քանի մը խօսք ալ ըսենք հոգւոյ դատաստանին համար, մեր մատենագրութեան և հայ ռամկազիտութեան տուեալներէն կարելի կ'ըլլայ իրազեկ ըլլալ թէ Հայոց մէջ մուտ գտած էր Դենիմազդեզի կրօնքը, որով հին մազդէական հայերն ալ ընդունած են այն զրազաշտական կամուրջը որմէ կ'անցէին մեռելոց հոգիները և յետոյ տեղի կ'ունենար դատաւարանը. ըստ

մազդէական զիցարանութեան, դատաւարներն երեք էին Միհր, Մրաշա և Կամ Մրոս որ է Միջին դարու Սերոֆը, եւ Ռաւնու: Առաջինին և երկրորդին համար Ավեստայի մէջ կը գտնուին ընդարձակ փառաբանութիւններ, Մրաշա բառը երկու նշանակութիւններ ունի, Ավեստայի շատ մը հատուածներուն մէջ «ունկնդութիւն» և կամ «ունկնդրող» իմաստը կը կրէ, Մրաշայի կը տրուի «արդար դատաւոր» մականորէր: Գիշերուան ա'յն մասը՝ որուն վրայ Մրաշա մասնաւոր կերպով կը հսկէ, կէս գիշերէն մինչև արշալուսի ժամանակամիջոցն է: Մրաշայի և Միհրի մի տարի մերձեցումը կը հետևի իրենց այն համախոհական գերէն զոր կը կատարեն հսկելու դաշինքի և օրէնքի գործադրութեան համար: Ինչպէս Միհր, այնպէս Մրաշա ինքն ալ, կը պաշտպանէ հաւատարմութիւնը եւ կը պատմէ երգմնագանցութիւնը. վերոյիշեալ երեք դատաւորներն ալ կը մասնակցին հոգւոյ դատաստանին և կը կազմեն այն ատեանը՝ որուն առջև մահուանէ յետոյ մարդոց հոգիները պիտի ներկայանան: Դենիմազդեզի դատաւորներուն հոգւոյ դատաստանը կարճ էր և շուտ, կամ ըստ գրոց, Համեսո: Այս բառ շատ հաւանական է որ զրազաշտական ազանդէն փոխանցուի է Հայոց հիթանոս հայերէն մեր քրիստոնեայ հայերուն, ինչպէս կը կարգացուի Եզնիկի Պատմութեան մէջ ալ, «Զհամեսոս հատուցմունսն արդար դատաստանին». «Առնել համեսոս յաւիտենից ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց»: Ուրիշ մ'ալ գրած է. «Հանդերձեալ է Որդի Աստուծոյ զալ փառք եւ առնել զհամեսոսն յաիշենից», նոյնպէս և Շարականի երգածն. «որ ի վերջնումն տուր համեսոսի»: Համառօտ դատաստանն երկար բացատրութիւն ալ չէր կրնար ունենալ, արագ արագ կտրուած վճիռն, կամ յաջ կամ յահակ նայել կուտայ, ի վեր կամ ի վայր, այսինքն ի կայանն արդարոց՝ որ է ըստ մեզ՝ Արքայութիւն(*), կամ ի կայս մեղաւորաց՝ որ են Դոխիք (տե՛ս Հին Հայաստ, էջ 422-423):

(*) Վարդանանց Պատերազմի պատմիչը՝ մեր եղիշէ վարդապետ իր «Վասն հոգւոց մարդկան» ճառին մէջ կայան, կամ հոգեւորական կայան կ'ըմբռնէ անճառելի տեղի կամ դրախտ եւ երբորդ երկինք, ըստ Ս. Պողոսի:

Բազմահմուտ բանասէրին վերի տողերուն վրայ կարելի է աւելցնել համառոտ բառին վերի իմաստով անականաբար գործածութիւնը. համաձայն Շարականի՝ որ կ'ըսէ «ի վերջնում աւուր համառոտի»։ Ըստ Դաւիթ Անյաղթի, որուն «բարձրացուցէք» խորագրով Գողգոթայի մէջ խօսած խաչի ճառին մեկնութեան մէջ Ս. Շնորհալի հայրապետը կը գրէ «Համառոտ ասէ, քանզի ոչ ըստ օրինի մարմնաւոր դատաւարաց ի դատել յերկարի ժամանակն կամ քննութիւնն, այլ համառոտ և կարճ բանիւ ունի լուծանել զսոհման դատաստանին»։ Ուրեմն կը ստիպուինք մտածել թէ մեր սուրբ կրօնքին փառաբանական ու բացատրական աստիճանաց մէջ կիրարկուած կրօնական բառերուն տակ երբեմն կը ծածկուին այնպիսի իմաստներ՝ որ մեր նախնեաց հին հաւատքին վաղնջական յոյժերը կրնան համարուիլ։ Սակայն հայ հեթանոսական հաւատքէն մնացած բառեր ալ ունինք որոնք զիս կը պահեն իրենց պարզ նշանակութիւնը, բայց կորուսած են իրենց նախնական իմաստը հեթանոսական հաւատքի անոնց կարգին է Համեստական բառը, ինչպէս որ վերեւ բացատրեցինք։

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԷԶՍԻԱՍԻՆ, ԻԹԱՐԻԶ, ԻՊԱՂՏԱՏ

(ձամբու նօթեր)

ԷՋՄԻԱՆԻՆ

1931 ին ամսուը յուլիսի սկիզբը էջմիածին կը գտնուէի։ Եօթը հազարի մօտ ձեռագիրներուն մէջ Եկեղեցաց գաւառ կամ Երզնկա և իր շրջակաները գրուածները կը փնտռէի. բազմաթիւ թանկագին ձեռագրաց հանդիպեցայ և սակայն ուշադրութիւնս գրաւեց հետեւեալ որուն յիշատակարան-ձաւարը եղածին պէս ընդօրինակեցի, պարզապէս ծանօթացնելու համար։

Էջմիածնայ Զեռագրատան թիւ 72 (= 152) Ժողովածու. Նոտրդիր, անթուական։ «Զսոյն թարգմանեաց Բարսեղ վարդապետ Հորովաւոր, Ե (5) Հոկտեմբերի 1670 ի մեծն Հոռմայ գերապատիւ սենեկի

առակելականի (մէկ տող բաց) Միքայէլ Անճեւ, Ռիչչի, խորհրդական (մէկ տող բաց) ի Հոռմ ընդ տպարանում գերապատիւ սենեկին առակելականի, 1679, (մէկ տող բաց) Զոր թարգմանեաց, Բ. Վ. Հ. Նաւոր 10, Նոյեմբերի ընդ նմինն ամի։ Կանոնք սրբոյն Կոստանդեա Հայոց կաթողիկոսի որ ի Կիրիկեա ի ժամանակս Հեթմոյ արքայիս Հայոց թվին ՈՂԵ (1246)։

«Զգուշացի քահանայն և գձեթն սաւառ... ևն»

Բարսեղ վարդապետ Հորովաւոր, որ ծանօթ է նաև իբր Հորով, տպրած է ԺԶ դարու վերջը. բնիկ Կ. Պոլսեցի է։ Եղած է թարգմանող զանազան կրօնական գրութեանց, որոնցմէ հատուածներ կը յիշուին զանազան մատենադարաններու մէջ, նաև Վրիննայի Մխիթարեան մատենադարանը։

ԹԱԽԻԶ

1931 ին 15 օր մնալու հաճոյքը ունեցայ հասնել Այս աթիւ յարմար շահուցի Ս. Առտուածանայ կամ Առաջնորդարանի բակին մէջ լի օտարալեզու տապանագրերը հաւաքել, որոնցմէ մեծ մասը կօտրած, մաշած կամ այլապէս փճանալու վրայ են։

1. ISABELLA NISBET Died 3 September 1834 Aged One Year.

Վերի գրութիւնը Անգլիերէն է, կը թարգմանեմ. «Իգապէլլա Նիսպէտ մեռած 3 Սեպտեմբեր 1834 մէկ տարեկան»։

2. In Memery of Geo. Dickson Late Sergeant of H. M. 26 Regt. Who Departed This Life On The...

Ասիկա ևս Անգլիերէն է, եօթը տող, կտոր կտոր եղած, մարմարի վրայ։ Կը թարգմանեմ «Ի յիշատակ Գէորգ Դիկսոնի վախճանեալ յիսնապետի Նորին Վեհափառութեան 26 Զօրագունդին որ մեկնեցաւ այս կեանքէն...»։ Ինչպէս կը տեսնուի թուականը կը պակսի, կարեւոր պակաս մը։ Հոս յիշուած Նորին Վեհափառութիւնը Անգլիոյ թագաւորն է։

3. Alexandre A Née le 25 Août 1849 Décédé le 3/15 Février 1851

Զեռագրի նման քանդակուած մարմարի վրայ. այս Ֆրանսերէն լեզուով տապանաքարս զետեղուած է մեծ սեւ կրանիթի մէջ, կը թարգմանեմ «Ալեքսանդր Ա. ծընած 25 Օգոստոս 1849 և մեռած Փետրուար